

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Кафедра музеєзнавства, пам'яткознавства
та інформаційно-аналітичної діяльності

На правах рукопису

АНДРІЙЧУК ТЕТЯНА ІГОРІВНА

**ПАМ'ЯТКИ ВОЄННОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ХХ СТ.:
ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА АКТУАЛІЗАЦІЯ**

Робота на здобуття освітнього ступеня «Бакалавр»
за освітньою програмою «Музейний менеджмент, культурний туризм»
Спеціальності 027 «Музеєзнавство, пам'яткознавство»

Науковий керівник:
кандидат історичних наук, доцент
Надольська Валентина Василівна

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ

Протокол № _____
засідання кафедри музеєзнавства,
пам'яткознавства та інформаційно-
аналітичної діяльності

від _____ 2024 р.

Завідувачка кафедри проф. Гаврилюк С. В. _____

Луцьк – 2024

АНОТАЦІЯ

Андрійчук Т. І. Пам'ятки воєнної історії України ХХ ст.: збереження та актуалізація. Кваліфікаційна робота на правах рукопису на здобуття освітнього ступеня «Бакалавр». Волинський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк, 2024.

У кваліфікаційній роботі проаналізовано пам'яткоохоронні заходи, спрямовані на збереження та актуалізацію пам'яток воєнної історії ХХ ст. в Україні.

Охарактеризовано сутність поняття «пам'ятка воєнної історії», доведено відсутність універсального наукового тлумачення його сутності. Визначено особливості названої групи пам'яток як складової системи вітчизняної культурної спадщини. Звернуто увагу на застосовувані у вітчизняній історіографії класифікації пам'яток воєнної історії за хронологічним, географічним, функціональним критеріями.

Проаналізовано підходи до збереження та реставрації пам'яток воєнної історії ХХ ст., розкрито алгоритм обстеження об'єкта, який потребує відновлення. Розкрито організаційні, технологічні, кадрові проблеми, які виявляються у ході проведення пам'яткоохоронних заходів.

У роботі визначено форми актуалізації пам'яток воєнної історії України ХХ ст. та акцентовано увагу на їх включенні у систему культурного туризму, зокрема його різновиду – військового туризму. Наведено приклади об'єктів воєнної історії періоду Першої і Другої світових воєн, міжвоєнного періоду, які включені до туристичних маршрутів, DESTИНАЦІЙ або частково музеєфіковані. Розкрито потенціал досліджуваних об'єктів для розвитку культурного туризму в Україні.

Ключові слова: пам'ятка воєнної історії, збереження пам'яток, реставрація, об'єкти культурної спадщини, культурний туризм, військовий туризм, Україна, ХХ століття.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ПАМ'ЯТКИ ВОЄННОЇ ІСТОРІЇ: ВИЗНАЧЕННЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ	9
РОЗДІЛ 2. ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА РЕСТАВРАЦІЯ ПАМ'ЯТОК ВОЄННОЇ ІСТОРІЇ	19
РОЗДІЛ 3. ВКЛЮЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК ВОЄННОЇ ІСТОРІЇ У ТУРИСТИЧНУ ІНДУСТРІЮ УКРАЇНИ	29
ВИСНОВКИ	43
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	46

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. В сучасних реаліях життя актуальність дослідження даного питання визначається на кількох рівнях. По-перше, у зв'язку із масштабним культурним, історичним та національним значенням таких пам'яток, які пов'язані саме з подіями ХХ ст. Ці об'єкти стали своєрідними символами важливих історичних етапів в становленні сучасної української державності та нації загалом.

По-друге, охорона та актуалізація таких пам'яток важливі для збереження історичної пам'яті та підтримки національної самосвідомості. Державницький підхід до збереження та популяризації названої групи об'єктів відіграє важливе значення у справі виховання майбутніх поколінь. Актуалізація пам'яток воєнної історії ХХ ст. позитивно впливає на зростання зацікавленості громадськості вивченням історії, формування патріотизму.

Надзвичайно багате історико-культурне надбання українського народу вимагає вирішення на державному рівні питання збереження та якомога ефективнішого використання пам'яток минулого. Без активного та всебічного використання надбань людства – пам'яток воєнної історії – неможливо вирішити завдання щодо докорінного оновлення духовного життя суспільства.

Вирішення проблем, які гостро постали перед українською державою, передбачає всебічний аналіз, об'єктивну оцінку, врахування та використання кращих досягнень щодо збереження та популяризації пам'яток воєнної історії ХХ ст., а також вивчення й критичний аналіз вітчизняного досвіду у цій галузі за роки незалежності України, що актуалізує тему наукової роботи.

Мета кваліфікаційної роботи – проаналізувати пам'ятки воєнної історії України ХХ століття, висвітлити заходи щодо їх збереження та реставрації, включення в індустрію культурного туризму України.

Для досягнення означеної мети автором дослідження поставлено наступні завдання:

- проаналізувати сутність поняття «пам'ятка воєнної історії»;

- охарактеризувати пам'ятки воєнної історії України періоду ХХ століття;
- висвітлити проблеми збереження та реставрації названої групи об'єктів;
- розкрити місце і роль пам'яток воєнної історії України ХХ ст. в організації культурного туризму в Україні.

Об'єктом дослідження є розвиток пам'яткоохоронної справи в Україні доби незалежності.

Предмет дослідження – діяльність державних та громадських інституцій щодо збереження та актуалізації пам'яток воєнної історії України ХХ ст.

Стан наукової розробки проблеми. Питання вивчення сфери культурної спадщини в різний час було об'єктом дослідження багатьох учених. Зокрема, проблеми вітчизняного пам'яткознавства висвітлювалися в низці наукових досліджень, серед яких можна виділити праці В. Акуленка, В. Горбика, Г. Денисенка, С. Заремби, І. Пивовара, Л. Пономаренко, П. Скрипника, І. Шовкопляса та інших вчених.

Серед різноматичної проблематики, присвяченої пам'яткоохоронній діяльності в Україні, розробляються й питання, які стосуються об'єктів воєнної історії. Зважаючи на те, що саме поняття «пам'ятка воєнної історії» є досить широким, то і спектр досліджень поділяється переважно за періодами створення кожної пам'ятки.

Так, питання увічнення та збереження пам'яток козацької доби стали об'єктом вивчення О. Демиденко [20]. Пам'ятки періоду Другої світової війни в Україні вивчають М. Коваль [26] та І. Мауковський [37]. Проблеми місць поховання іноземців, які загинули в ході бойових дій на території України, у своїх роботах висвітлюють О. Любіцева [31], Ю. Чикайло [54], М. Кляп та Ф. Шандор [25]. В. Левикін [28]. Більш ґрунтовно та комплексно дане питання проаналізовано Г. Денисенко у праці «Воєнна історія України в контексті дослідження та збереження культурної спадщини» [18].

Розвитку воєнного туризму присвячені розвідки вітчизняних науковців А. Мельника [34] та І. Винниченка [6–7].

Серед дослідників воєнної історії також можна виділити С. Гаврилюк та О. Гаврилюка. Вчені Волинського національного університету імені Лесі Українки займаються вивченням низки питань пам'яткоохоронної діяльності в Україні, проблемами збереження воєнних пам'яток зокрема. Особливу увагу науковці звертають на Західну Україну. Вони проаналізували досвід збереження пам'яток воєнної історії [10], підходи до увічнення пам'ятних місць національної воєнної історії на західноукраїнських землях у міжвоєнний період [12], питання вивчення і збереження воєнних некрополів у Волинській області [11].

В цілому історіографічний аналіз дозволяє зробити висновок про те, що за період незалежності України дослідниками було написано чимало праць, які висвітлюють як загальні так й окремі аспекти проблеми збереження і використання пам'яток воєнної історії України. Частково ці дослідження характеризують об'єкти ХХ ст., що знаходяться на території Української держави. Вивчення ж місця і ролі пам'яток воєнної історії в системі українського культурного туризму лише започатковане вітчизняними науковцями. Тому підготовка комплексного дослідження на обрану тему дозволить більш ґрунтовно розкрити актуальну на сьогодні проблему. Саме ці чинники і вимагають продовження наукового аналізу, виявлення нових матеріалів для включення їх до наукового обігу.

Джерельна база дослідження складається з нормативних актів України, що прийняті за період незалежності та регулюють діяльність у сфері охорони культурної спадщини. Це в першу чергу Закон України «Про охорону культурної спадщини» [24], який містить тлумачення низки базових понять галузі, визначає засадничі принципи державної політики щодо збереження історико-культурних пам'яток.

Другу групу джерел склали матеріали інтернет ресурсів, присвячених об'єктам культурної спадщини, які розповідають й про пам'ятки воєнної

історії України ХХ ст. На жаль, не існує єдиного веб-порталу, який би давав вичерпні та повні дані про пам'ятки воєнної історії України. Проте низка сайтів подає інформацію про даний тип об'єктів у контексті характеристики інших видів пам'яток. Для прикладу, вичерпну інформацію надають ресурси «I Go to WORLD.com Україна» [40], «Україна Інкогніта» [38], «Велократія» [24], «Вандрівка» [20], сайт туристичної агенції «Патріот» [49], «Віртуальний музей міста Звягель» [5], «Волинь туристична» [9], «Буг» [56] та ін.

Методи дослідження. Відповідно до мети та завдань дослідження в роботі було використано наукові принципи історизму, об'єктивності, системності, цілісності, а також загальнонаукові та спеціальні методи пізнання пам'яткоохоронних явищ. Як основний метод використовується системний аналіз, що дає можливість враховувати всі аспекти реалізації на практиці заходів щодо збереження і популяризації пам'яток воєнної історії ХХ ст. Використання методу порівняння дозволило визначити привабливість пам'яток різних типів та хронологічних періодів, з'ясувати, які об'єкти мають найкращі перспективи для включення у вітчизняні та міжнародні туристичні маршрути. Також порівнювалися вже діючі маршрути, які включають в себе пам'ятки воєнної історії України ХХ ст. Застосування зазначеного методологічного комплексу дало можливість дослідити процеси збереження та актуалізації пам'яток воєнної історії України ХХ ст.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що кваліфікаційна робота комплексно висвітлює процеси збереження пам'яток воєнної історії України ХХ ст. в контексті їх включення до системи культурного туризму загалом; поглиблює вже наявні інформаційні та аналітичні джерела; окреслює перспективи розвитку даного напрямку культурного туризму в країні загалом.

Практичне значення одержаних результатів. Положення і висновки наукової роботи можуть бути використані в освітньому процесі у закладах вищої освіти для поглибленого вивчення навчальних курсів «Культурний туризм», «Туристичні ресурси», «Історія і практика екскурсійної діяльності»

та інших освітніх компонентів, які викладаються для здобувачів освіти спеціальності 027 «Музеезнавство та пам'яткознавство». Основні положення роботи можуть бути використані для підготовки матеріалів лекційних і семінарських занять відповідних освітніх компонентів. Висновки кваліфікаційної роботи можуть сприяти комплексному і більш цілісному вивченню процесів розвитку пам'яткоохоронної діяльності та культурного туризму в Україні в останні десятиріччя.

Апробація результатів дослідження. Окремі положення і висновки кваліфікаційної роботи викладені у виступах на XVIII Міжнародній науково-практичній конференції аспірантів та студентів «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (14–15 травня 2024 р., м. Луцьк) та СХLII національній науково-практичній конференції «Весняні наукові читання – 2024» (10 травня 2024 р., м. Дніпро).

Публікації. Окремі аспекти роботи були опубліковані у 2-х публікаціях: «Підходи до збереження та реставрації пам'яток воєнної історії» [2], «Включення пам'яток воєнної історії Волині у систему культурного туризму» [1].

РОЗДІЛ 1

ПАМ'ЯТКИ ВОЄННОЇ ІСТОРІЇ: ВИЗНАЧЕННЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ

Серед пам'яток історії пріоритетне місце за кількістю і значенням посідають пам'ятки воєнної історії, які, відповідно до існуючої класифікації історичних об'єктів, виділені в окрему групу. Вони представляють собою сукупність різноманітних об'єктів, які несуть у собі спогади про минулі військові події. Пам'ятки воєнної історії, з одного боку, є частиною культурної спадщини певної країни чи регіону, а з іншого – сучасниками ключових подій у процесах становлення та розвитку суспільства, держави, перебігу історії загалом.

Закон України «Про охорону культурної спадщини» визначає поняття «об'єкт культурної спадщини», як визначне місце, споруду (витвір), комплекс (ансамбль), їхні частини, пов'язані з ними рухомі предмети, а також території чи водні об'єкти (об'єкти підводної культурної та археологічної спадщини), інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність [44].

Пам'ятки воєнної історії в свою чергу є важливою складовою культурної спадщини. Адже їх можна вважати не лише історичним джерелом, але й складним комплексом різноманітних воєнно-історичних об'єктів, який може об'єднувати об'єкти різних форм, типів та цільового призначення.

Пам'ятки воєнної історії належать до історичних пам'яток, які визначені як «будинки, споруди, окремі поховання та некрополі, місця масових поховань померлих (загиблих військовослужбовців, у т. ч. іноземців), які загинули у війнах, місця бойових дій, місця загибелі бойових кораблів, морських,

річкових суден, у т. ч. із залишками бойової техніки, озброєння, амуніції тощо, визначні місця, пов'язані з важливими історичними подіями» [39].

У науковій літературі міститься й наступне визначення досліджуваної групи пам'яток – «це комплексні пам'ятки археології і історії, історії та архітектури, археології, архітектури і мистецтва, які становлять історичну та архітектурно-мистецьку цінність. Більшість цих пам'яток може бути віднесена до двох або більшої кількості груп» [8].

XX ст. характеризується як найбільш активний період розгортання світових воєн та час докорінних змін у світовому порядку. Об'єкти воєнної історії, як складова історико-культурної спадщини, несуть важливі матеріальні підтвердження подій даного періоду та допомагають більш детально з'ясувати причини, передумови та наслідки масштабних конфліктів того часу.

У сучасній українській історіографії точиться дискусія навколо термінів «воєнна» і «військова» історія. Д. Каднічанський та М. Каднічанська розмежовують поняття «воєнний» та «військовий» і доводять, що термін «воєнний» (стосується війни чи напряму, пов'язаного з нею) є набагато ширшим та більш змістовним, ніж «військовий» (характеризує військо, військовослужбовця) [23].

В. Горбик та Г. Денисенко вважають, що доречним є застосування двох термінів, оскільки військова історія досліджує історію війська. Воєнна історія займається вивченням історії воєн у контексті загальної історії відповідно до її періодизації. Тому термін «воєнна історія» є більш широким поняттям, оскільки воно стосується всього спектру проблем – і історії війн, і історії війська. Саме війни і воєнні конфлікти, а не військо, є головним, пріоритетним об'єктом вивчення воєнної та воєнно-історичної науки [14].

Класифікації даного типу пам'яток базуються на різних критеріях оцінки. Для прикладу, це може бути період їхнього створення чи безпосереднього використання за прямим чи не прямим призначенням,

специфіка конфлікту, участь у якому вони брали, самобутній архітектурний стиль, соціокультурні аспекти поточного періоду існування пам'ятки тощо.

Хронологічний підхід дозволяє виділити наступні групи пам'яток воєнної історії:

- 1) пам'ятки воєнної історії стародавньої доби – до IX ст.;
- 2) пам'ятки воєнної історії Київської Русі (княжої доби) – IX–XIII ст.;
- 3) пам'ятки воєнної історії козацької доби – XVI–XVIII ст. (XVI–XVII ст. – творення і розбудова Української козацької держави; XVIII ст. – ліквідація автономії України;
- 4) пам'ятки воєнної історії Першої світової війни (1914–1918 рр.);
- 5) пам'ятки воєнної історії періоду Української революції і громадянської війни (1917–1921 рр.);
- 6) пам'ятки воєнної історії періоду Другої світової війни (1939–1945 рр.);
- 7) пам'ятки воєнної історії від закінчення Другої світової війни до проголошення незалежності України (1945–1991 рр.) [35, с. 99].

Отже, об'єктам воєнної історії XX ст. у наведеній класифікації відповідають групи 4–7.

Дослідниками розроблена й менш деталізована класифікація, яка базується на історичних періодах:

- 1) стародавні та середньовічні пам'ятки (оборонні споруди Київської Русі, середньовічні замки, городища);
- 2) пам'ятки періоду козацької доби (січі, козацькі укріплення, пам'ятники та меморіали на честь відомих битв);
- 3) пам'ятки часів Першої світової війни (окопи, меморіали, місця боїв);
- 4) пам'ятки часів Другої світової війни (військові кладовища меморіальні комплекси, місця битв) [42, с. 114].

Кожен з названих у класифікації історичних періодів має певний перелік об'єктів, які його характеризують. Зважаючи на досить невеликий часовий

проміжок такі об'єкти зазнавали повторної експлуатації, що в свою чергу вносило певні зміни у їхній вигляд та функціональне призначення.

За географічним критерієм об'єкти воєнної історії класифікує І. Ткаченко:

- 1) Західна Україна: Львівська область, Тернопільська область, Івано-Франківська область;
- 2) Центральна Україна: Київська область, Черкаська область, Вінницька область;
- 3) Східна Україна: Харківська область, Донецька область, Луганська область;
- 4) Південна Україна: Одеська область, Миколаївська область, Херсонська область. [51, с. 47]

В. Петровський поділяє пам'ятки воєнної історії за функціональним призначенням:

- 1) оборонні (замки, фортеці, укріплення);
- 2) меморіальні (пам'ятники, меморіали, братські могили);
- 3) освітні (музеї, виставки, інформаційні стенди);
- 4) культові (церкви, каплиці, меморіальні храми) [42, с. 114].

О. Данилюк у праці «Фортифікаційні споруди України» подає класифікацію за типом пам'яток:

- 1) фортифікаційні споруди (замки, фортеці, оборонні стіни, бастіони);
- 2) меморіальні комплекси та пам'ятники (монументи, меморіальні комплекси, братські могили);
- 3) музеї та виставкові зали (музеї воєнної історії, тематичні виставки);
- 4) бойові місця та поля битв (місця значних битв, стратегічні позиції) [16, с. 73].

У ході підготовки багатотомного «Зводу пам'яток історії та культури України» запропонована наступна класифікація пам'яток воєнної історії, які всебічно відображають воєнну історію України і охоплюють усі пам'ятні місця й об'єкти воєнної історії:

– оборонні споруди – вали, рови, фортеці та їх залишки, башти, брами, оборонні лінії, запорозькі січі;

– військово-інженерні споруди – ділянки укріпрайонів, командні пункти, траншеї, доти, дзоти, батареї, редути, окопи, капоніри, бункери, землянки та ін.;

– пам'ятні місця та об'єкти, пов'язані з дислокацією князівських дружин, козацтва, ополченців, регулярних військових частин, з'єднань, партизанських формувань, загонів народного ополчення, партизанів, підпільників, розміщенням комісаріатів, військових міністерств, управлінь, штабів, командних пунктів, казарм, шпиталів, військових таборів;

– пам'ятні місця бойових дій (битви, бої та ін.) княжих дружин, козацтва, регулярних військових і військово-морських частин, ополченців, військових формувань (Армії УНР, Карпатської Січі, Української Галицької армії, Української повстанської армії та ін.), партизанських загонів та з'єднань, бойових груп;

– пам'ятні місця розташування концтаборів, гетто, таборів смерті, місця масових страт та поховань військовополонених, цивільного населення під час воєнних дій та окупації, місця спалених або знищених в інший спосіб населених пунктів;

– будинки і пам'ятні місця, пов'язані з життям, навчанням, діяльністю видатних військових діячів армії і флоту;

– будинки, де розміщувалися воєнні клуби, товариства, музеї, проходили військові з'їзди;

– будинки, де розміщувалися явочні і конспіративні квартири, підпільні друкарні під час воєнних дій чи окупації;

– зразки зброї та воєнної техніки, які збереглися на місцях боїв і пов'язані з важливими воєнними подіями, бойовою звитягою окремих військовослужбовців та військових діячів, воїнських частин і підрозділів або встановлені на постаментах на честь бойових подій воїнів різних видів та родів військ, досягнень трудівників тилу;

- храми-усипальні, збудовані на честь воєнних подій або загиблих воїнів;
- військові цвинтарі, ділянки поховань, братські та одиничні поховання воїнів, партизанів, підпільників, учасників національно-визвольних рухів;
- місця масових поховань іноземних воїнів, незалежно від національної та державної приналежності полеглих [39].

Запропонована класифікація включає всі типи пам'яток воєнної історії та охоплює хронологічно всю історію України, історію ХХ ст. зокрема.

Найбільш розповсюдженими та характерними для періоду Першої та Другої світової воєн, а також міжвоєнного проміжку вітчизняної історії є так звані ДОТи та ДЗОТи.

ДОТ (довготривала оборонна точка) – капітальна залізобетонна фортифікаційна споруда для прикриття артилерійської зброї, її обслуговування задля довготривалої оборони. Зазвичай, використовується як поодинокі укріплення, але за потреби може складати систему укріплень певного оборонного району. Функціональне призначення такого об'єкта характеризується можливістю захисту воїнів гарнізону від обстрілів противника, але разом з тим дає їм можливість вести вогонь в бік противника через амбразури, спонсони і баштові надбудови.

Існує класифікація рівнів стійкості ДОТів, у якій дані об'єкти поділені на такі категорії:

- М1 – перекриття товщиною 1,1 м, фронтальні стіни 1,5 м;
- М2 – перекриття товщиною 0,9 м, фронтальні стіни 1,4 м;
- М3 – перекриття товщиною 0,6 м, фронтальні стіни 0,9 м.

З урахуванням протихімічної стійкості їх поділяють на:

- Тип «Б» – споруди з герметичними протихімічними приміщеннями;
- Тип «М» – споруди без протихімічного приміщення [32, с. 74].

ДЗОТ (дерево-земляна оборонна точка) – це закрита польова фортифікаційна споруда, призначена для ведення вогню з вогнепальної зброї,

зводиться з лісоматеріалів та укріплюється товщею ґрунту, каменю, щебню чи гравію [32, с. 73].

З уваги на використання будівельних матеріалів в обох типах оборонних споруд можна зробити висновок, що ДОТи є більш життєздатними та придатними до майбутнього використання в цілях охорони пам'ятки чи музеєфікації об'єкта в цілому. Тому закономірною є й більша кількість існуючих пам'яток такого типу.

Також до оборонних споруд відносять траншеї, блокпости, бліндажі, які відігравали важливу роль у перебігу війни, тому варто більш детально розібрати зміст термінів.

Траншея – це довгий вузький виритий рів, що використовується як укриття для військових, захищаючи їх від ворожого вогню. Траншеї є частиною оборонних споруд, що дозволяють солдатам переміщатися під прикриттям та вести бойові дії з відносно безпечних позицій [50, с. 195].

Бліндаж – це укриття, влаштоване на бойових позиціях для захисту групи воїнів від артилерійського та іншого вогню [48, с. 123].

Блокпост – це обладнане в інженерному плані місце або ділянка місцевості, на якій виконує службово-бойові завдання підрозділ, призначений для безперервного контролю за рухом транспорту і людей на дорогах, в'їздах (виїздах) до населених пунктів, станціях, портах під час блокування (ізоляції) району надзвичайного стану, району проведення спеціальної операції, району бойових дій, здатний самостійно тримати кругову оборону [47, с. 18].

Воєнні конфлікти залишають по собі не лише споруди чи пам'ятники, а й чисельні поховання, захоронення, братські могили чи навіть цілі цвинтарі людей, які віддали своє життя. Незважаючи на трагічні обставини утворення такого типу пам'яток вони є місцями, де вшановують пам'ять героїв, відомих особистостей, та є невід'ємною частиною пам'яток воєнної історії.

Оцінка цінності пам'яток воєнної історії ХХ ст. базується на низці критеріїв. Це, в першу чергу історична, наукова та хронологічна цінність. Перший критерій визначає рівень суспільного значення закладеної в об'єкті

історичної інформації, тобто чи розкриває він в повній мірі певні історичні явища, які вплинули на розвиток об'єкта, та на хід розвитку історичних подій в загальному контексті перебігу процесів творення держави.

Другий критерій акцентує увагу на дослідженні об'єктів, їхній автентичності та науковому значенні. В ході оцінки за даним показником більша увага звертається на технічні, художні характеристики, рівень наукової обробки, кількість наявних матеріалів щодо його дослідження. Також даний критерій звертає увагу на зв'язок конкретного об'єкта з історичними реаліями періоду його створення.

Третім, та чи не найбільш важливим є хронологічний критерій оцінки. Саме він фіксує віддаленість у часі предмета від сьогодення. Завдяки таким дослідженням стає більш реальним точне датування та хронологічні межі існування і функціонування пам'ятки.

Варто згадати ще про одну складову оцінки, а саме про екологічний критерій. Зазвичай, такі об'єкти вже є частиною чи складовою сформованого історичного середовища, тому дана складова досліджує всі можливі способи відтворення та збереження вже наявного середовища [13, с. 60–61].

Для набуття статусу пам'ятки історико-культурні об'єкти воєнної історії повинні зберегти той вигляд, який мали під час історичної події. Особливо це стосується пам'ятних місць – необхідна чітко локалізована територія, пов'язана з конкретними історичними (воєнними) подіями, яка зберегла історичний ландшафт чи забудову, що існувала в момент цієї події. Меморіальний характер історико-культурних об'єктів воєнної історії (фортеці, їх залишки, оборонні споруди, будинки) визначається можливістю їх матеріальної локалізації та присутністю в матеріальній структурі як цілісного об'єму, так і його фундаментів, ідентифікація пам'ятки у вигляді руїн.

Загалом до пам'яток воєнної історії можна відносити об'єкти, які за своїми зовнішніми ознаками та функціональним призначенням відповідають різним видам пам'яток – містобудування, архітектури чи мистецтва, проте головною рисою, яку повинен мати кожен з них є безпосередній зв'язок з

подіями, які презентують саме воєнну історію країни. Такі пам'ятки надзвичайно рідко існують самотійно, частіше це саме комплекси – історія та археологія, чи історія та архітектура в поєднанні з мистецтвом. Варіацій існує безліч, адже кожна така пам'ятка є унікальною. Але в той же час вони є комплексними лише в середині свого виду, адже мають чітко окреслену тему, якій і підпорядковуються під час детальної класифікації.

Серед пам'яток воєнної історії особливе місце займають пам'ятні знаки, що являють собою обеліски, стели, монументи з використанням транспортних, технічних виробів (потяги, літаки, судна, автомобілі, танки тощо), військової техніки (гармати різних калібрів, протитанкові установки та ін.). У більшості своїй вони не можуть вважатися нерухомими пам'ятками воєнної історії, оскільки не відповідають основним критеріям відбору пам'яток.

На відміну від нерухомих пам'яток історії, що є реальними свідками подій і синхронні з ними у часі, пам'ятні знаки – це матеріальні об'єкти, створені або використані для увічнення історичних подій або персоналій. Ті з них, що мають мистецьку цінність, є одночасно пам'ятками монументального мистецтва. Виняток становлять унікальні, автентичні об'єкти, пов'язані з конкретною подією або окремою постаттю, яка відзначилася під час воєнних подій на фронті або в тилу.

Отже, дослідники пропонують різні підходи до визначення поняття «пам'ятка воєнної історії». Усі об'єкти, які включають до цієї групи культурної спадщини, використовувалися у ході воєнних дій. Пам'ятки воєнної історії становлять важливу частину історичних джерел воєнно-історичної науки. Нерухомим історико-культурним об'єктам воєнної історії належить чільне місце у відтворенні історичної пам'яті народу, вони поєднують наукові, популяризаторські та патріотично-виховні функції. Вивчення воєнної історії, зафіксованої у численних пам'ятках, набуває особливого значення в наш час, коли Україна веде повномасштабну війну з росією, розбудовує свою державність, одним із атрибутів якої є власні Збройні Сили.

Запропоновані дослідниками класифікації дозволяють систематизувати різноманітні об'єкти воєнної історії за типами, історичними періодами, географічними ознаками та функціональним призначенням. Кожна з таких класифікацій має свої переваги та допомагає аналізувати великий обсяг інформації. Визначення та класифікація пам'яток воєнної історії України є важливим підґрунтям для їхнього ефективного збереження, популяризації та інтеграції у національну та світову культурну спадщину. Теоретичні розробки забезпечують основу для подальших досліджень, розвитку туристичної галузі, сприяючи збереженню історичної пам'яті та культурної ідентичності українського народу.

РОЗДІЛ 2

ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА РЕСТАВРАЦІЯ ПАМ'ЯТОК ВОЄННОЇ ІСТОРІЇ

Пам'ятки воєнної історії є сучасниками та свідками великої кількості подій. Як об'єкти культурної спадщини вони несуть в собі цінну інформацію та дані про життя народу в певний історичний період, рівень розвитку національної свідомості та самопізнання, розвиток патріотизму та відданості Батьківщині. Вони пов'язані із доленосними подіями та складними рішеннями, яких вимагає ведення воєнних дій, але разом з тим вони є складовою матеріальної спадщини, яку необхідно зберігати та захищати.

Згідно Закону України «Про охорону культурної спадщини» (у редакції від 02.10.2023) всі об'єкти культурної спадщини, які знаходяться на території України, а також в межах її територіального моря та прилеглої до нього зони, охороняються державою. Названий закон встановлює та регулює правові, організаційні, соціальні та економічні відносини у сфері охорони культурної спадщини з метою її збереження, використання об'єктів культурної спадщини у суспільному житті, захисту традиційного характеру середовища в інтересах сучасного та майбутнього поколінь. Охорона, а отже збереження та реставрація пам'яток є одним із пріоритетних завдань органів державної влади та органів місцевого самоврядування [44].

Закон є базовим у тлумаченні низки понять, які пов'язані із діяльністю щодо охорони, збереження спадщини. Серед них – «предмет охорони об'єкта культурної спадщини – характерна властивість об'єкта культурної спадщини, що становить його історико-культурну цінність, на підставі якої цей об'єкт визнається пам'яткою» [44].

До важливих пам'яткоохоронних заходів Закон відносить й реставрацію. «Реставрація – це сукупність науково обґрунтованих заходів щодо укріплення (консервації) фізичного стану, розкриття найбільш характерних ознак, відновлення втрачених або пошкоджених елементів об'єктів культурної спадщини із забезпеченням збереження їхньої автентичності [44].

Упродовж багатьох десятиліть поширеною була практика пристосування об'єктів культурної спадщини до утилітарних, нагальних потреб суспільства. Тобто пам'ятки використовувалися не за призначенням. У роки панування планової економіки матеріальною спадщиною мала право розпоряджатися виключно радянська влада, тому не маючи коштів на утримання та відновлення пам'яток останні перепрофільовувалися на господарські споруди (складські приміщення, цехи, інші виробничі потужності), деякі приміщення передавалися в оренду.

У повоєнний період в СРСР було ухвалено нові законодавчі акти, які повинні були регулювати питання збереження та експлуатації пам'яток, проте вони часто носили декларативний характер. Об'єкти, які не становили цінності для радянської влади могли взагалі вилучатися з реєстрів. У такому випадку процес їхньої експлуатації залишався взагалі без нагляду державних органів. Таким чином значна кількість об'єктів, воєнної історії зокрема, була знищена, або доведена до аварійного стану, а уцілілі пам'ятки зазвичай використовувалися як в'язниці, військові склади, відділи НКВС, лікарні закритого типу [22]. З національної пам'яті України цілеспрямовано стиралася її історія та першочергове значення великої кількості об'єктів.

За період незалежності України було сформовано законодавчу базу збереження пам'яток. Прийняття низки законодавчих документів, пристосування вітчизняної правової бази пам'яткоохоронної справи до європейських і світових вимог, створили умови для покращення збереження культурної спадщини. Були визначені джерела фінансування та органи, на які покладалась відповідальність за збереження пам'яток.

Однак проблема збереження спадщини в Україні продовжує залишатися актуальною. Адже в історичних центрах, до ансамблів яких зазвичай і відносяться пам'ятки воєнної архітектури, триває практика хаотичного та вибіркового будівництва нових споруд. Особливо це стосується міст, де зосереджена значна кількість об'єктів такого типу. Охорона названих пам'яток входить до повноважень спеціальних відділів при управліннях архітектури та

містобудування органів місцевого самоврядування. Як органи влади вони тісно співпрацюють із науково-дослідними інституціями та громадськими організаціями і творчими спілками, які в свою чергу опікуються даним питанням.

Розуміючи масштаби проблеми ще у 2021 р. урядом України було ухвалено рішення про започаткування програми «Велика реставрація». У рамках даної ініціативи планувалося відреставрувати понад 150 пам'яток коштом державного бюджету, а кінцевою метою програми було визначено перетворення об'єктів культурної спадщини на один з основних ресурсів розвитку країни [45]. Реалізації програми перешкодила повномасштабна російсько-українська війна.

Згідно даних Міністерства культури та інформаційної політики за 2023 рік, близько 80 % пам'яток архітектури в Україні потребують реставрації, а 30 % можна назвати аварійними.

Найстарішими пам'ятками архітектури в Україні є оборонні споруди та монастирські комплекси. До наших днів на території держави збережено 116 пам'яток оборонної архітектури та понад 100 монастирів [29, с. 86].

Пам'ятки оборонної архітектури виокремлюються серед інших пам'яток містобудування та архітектури України особливим статусом, зумовленим їхніми унікальними історичними та архітектурними особливостями. В загальному такі об'єкти часто ставали композиційними центрами багатьох міст і сіл через свої розміри та функцію.

Якщо звертати увагу на проблему збереження і реставрації такого типу пам'яток сьогодні, то варто зважати на ряд певних чинників. Наприклад, на поточний технічний стан споруди, в силу початкового призначення об'єкт міг бути пошкоджений або частково знищений. Також звертається увага на проведені для збереження пам'ятки реставраційні і консерваційні заходи. Не менш важливим чинником можна назвати і сучасний спосіб використання споруди – чи є вона приміщенням музейного закладу, державної установи, приватної організації тощо.

Процес реставрації і консервації об'єктів ускладнюється тим, що підхід, технології і навіть матеріали, задіяні у виконанні робіт, є досить вузькопрофільними. Велика градація у матеріалах та специфіці пам'яток не дають змоги розробити універсальну схему та алгоритми роботи з ними. Цей факт стає досить помітним, адже методичні основи відновлення пам'яток мають узагальнений характер і не завжди враховують навіть архітектурну цінність та рівень збереженості об'єкту. Тому обираючи об'єкти, які потребують проведення реставраційних заходів, варто дати чіткі відповіді на низку ключових запитань:

- у чому полягає цінність пам'ятки для історії регіону та нації загалом;
- яку роль об'єкт посідає у системі історичної спадщини краю;
- чи проводилися раніше реставраційні роботи, якщо так, то якими були результати;
- поточний стан експлуатації та збереження;
- чи можливо відновити і одночасно зберегти історичну ідентичність [26, с. 49].

Окремим складником окресленого питання є організаційна складова, адже на всіх етапах, починаючи із планування та розробки проєкту до його повної реалізації, постає низка технічних проблем. Наприклад, якщо об'єкт перебуває у поточній експлуатації, потрібно розробити алгоритм припинення його роботи на певний період часу, чи продумати процес встановлення захисних зон навколо об'єкта з метою збереження його самого і навколишнього середовища.

Ще одним вагомим пунктом даного питання є професійна кваліфікація реставраторів. На жаль, низький рівень кваліфікації працівників може призвести до ще більших пошкоджень та руйнувань. Для прикладу, так сталося з фортецею-монастирем у Межиріччі, замку у Меджибожі і в Луцьку. Названі приклади доводять необхідність тісної співпраці між спеціалістами різних ланок та залучення не лише технічних засобів, але й вивчення проєктної документації різних періодів існування пам'ятки. Це дає змогу оцінити її

рівень пристосування до різних умов, серед яких – використання певних будівельних інструментів у процесі роботи, реакція навколишнього середовища на зміни в об'єкті реставрації [30, с. 134].

Основним в реставраційних роботах є науковий, систематизований підхід до них та взаємозв'язок між реставрацією, яка є технічною складовою, та історико-архітектурною пам'яткою.

Враховуючи всю складність описаних вище процесів варто чітко дотримуватися певної послідовності дій. Перед початком виконання реставраційних заходів необхідно провести повне, комплексне обстеження будівлі та всіх прилеглих до неї споруд і конструкцій. Ретельне проведення такого етапу дозволяє з'ясувати поточний стан пам'ятки, визначити рівень потенційних та наявних пошкоджень, зробити аналіз матеріалів та структури, ідентифікувати наявні проблеми та визначити найкращі підходи до реставрації.

Існують вже перевірені та затверджені алгоритми обстеження об'єкта, які довели свою ефективність, тому рекомендовано дотримуватися таких етапів:

1. Документація і дослідження. Полягає у збиранні архівних та історичних даних про об'єкт, його будівельну історію, здійснення попередніх реставрацій, наявність репродукцій чи фотографій. Такі дії допомагають зрозуміти процес розвитку об'єкта та можливі зміни властивостей матеріалів з часом. Також дослідження архівних даних допомагає зрозуміти її місце в суспільстві та яку роль об'єкт відігравав протягом часу функціонування.

2. Фотодокументація. Цей етап полягає у створенні нових фото та відеоматеріалів з різних ракурсів. При цьому важливо акцентувати увагу на деталях та наявних пошкодженнях. Такі дії допомагають проаналізувати стан будівлі до і після реставрації, а також стають важливим джерелом інформації для нових досліджень та створення технічної документації об'єкта.

3. Археологічне дослідження. Під час безпосереднього проведення робіт даний етап може стати необхідним, адже допомагає дослідити не лише саму

пам'ятку, а й приховані під нею історичні шари. Це допоможе з'ясувати контекст існування будівлі та дасть можливість знайти додаткові артефакти, пов'язані з історичною тяглістю місця, де споруджена будівля. Археологічні дослідження можуть збагатити розуміння історичних процесів та покажуть значення будівлі, а також певним чином допоможуть вирішити етичні і методологічні питання під час реставрації.

4. Неінвазивні методи досліджень. Для збереження унікальності, оригінальності та можливості утворення нових пошкоджень використовується ряд методів, які дозволяють отримати детальну інформацію про стан і структуру об'єкта, при цьому без фізичного втручання. Зокрема, використовуються такі методи: термографія (вимірювання температури об'єкта та порівняння теплових випромінювань для виявлення проблем з утепленням, пошкодженням та вологою в матеріалах); георадар (вивчення структури підземних шарів за допомогою радіохвилі, використовується для виявлення пошкоджень, археологічних слідів, трубопроводів та інших елементів під поверхнею землі); акустичні дослідження (вібраційні хвилі дозволяють виявити внутрішні тріщини, порожнини або інші аномалії в структурі будівлі) та ін.

5. Фізичний аналіз матеріалів. Взяття проб та аналізів з наявних матеріалів для визначення і вивчення їх складу, структури і фізичних властивостей. Це допомагає підібрати найдоцільніші методи реставрації та підбір матеріалів для відновлення.

6. Моніторинг довкілля. Врахування впливу навколишнього середовища на пам'ятку. Зокрема це дослідження вологості, забруднення повітря, соляних відкладень тощо.

7. Експертна оцінка. Заключення експертів з різних галузей знання, таких як архітектори, інженери, консерватори, історики для того, щоб отримати різнобічний погляд на об'єкт та визначити найкращі підходи до його реставрації [4, с. 4–5].

Усі названі етапи дослідження допомагають зрозуміти наявні потреби та виклики для реставрації, розробити план дій для більш доцільного збереження та відновлення спадщини. Адже основною метою реставрації є саме збереження оригінальних елементів та матеріалів, а це тягне за собою максимальні зусилля для відновлення пошкоджених частин без зміни їхніх суттєвих характеристик.

В останні роки до процесів збереження пам'яток воєнної історії активно долучаються місцеві громади. Прикладом такого підходу є пам'ятка воєнної історії ДОТ № 186, який розташований у селищі Чабани. ДОТ є частиною Київського Укріпленого району. Жителі селища планують відкрити музей майже на 200 кв м території ДОТу. Процес збереження та консервації даного об'єкту покладений не на професійних науковців, що ще раз підкреслює проблему наявності кадрів, а на місцеву владу та власне мешканців самого селища. Дотичною до проєкту також є Міжнародна асоціація дослідників фортифікації «Цитадель», яка багато робить для підготовки об'єкту до майбутньої музеєфікації [43].

Подібна ініціатива виявлена і мешканцями Волинської області, через яку проходить відома лінія укріплених районів «Лінія Молотова». Йдеться про один з ДЗОТів, розташованих в Устилузькій громаді. У ньому планують відкрити інтерактивний музей. У планах місцевої влади не лише підтримка досить хорошого стану об'єкту, а й відновлення прилеглої зони, яка фактично теж є частиною самої пам'ятки. У даному випадку робота зі збереження та часткової реставрації об'єкта також покладається на місцевих жителів без залучення науковців [52].

Загалом процес збереження і реставрації пам'яток воєнної історії є досить об'ємним та широким питанням і, незважаючи на велику кількість вже наявного матеріалу, дослідження в даному напрямку є перспективними та потрібними, особливо зважаючи на сьгоднішні реалії життя України.

Сучасна війна в Україні, яка бере свій початок ще в 2014 р., і власне повномасштабна фаза, яка почалася 24 лютого 2022 р., зробила дану тему

актуальною та змусила суспільство звернути увагу на збереження об'єктів спадщини. Пам'ятки є матеріальними свідченнями історії нації, засвідчують право місцевих корінних жителів на цю землю. Тому абсолютно всі конфлікти, які спрямовані на окупацію земель, у своїй меті мають знищення історичної пам'яті народу, привласнення культури або просто знищення її.

Під час воєн об'єкти культури є надзвичайно вразливими, адже вважаються законним трофеєм або здобиччю, а також цілком і тоді право розпоряджатися долею пам'ятки переходить до окупантів, які не зацікавлені в належному стані збереження будівель чи монументів. На сьогодні війна в Україні є найбільшим збройним конфліктом у Європі з часів Другої світової війни, і це, дійсно, стало великим викликом для пам'яткоохоронної галузі. Тому вже зараз внесено зміни до діючого законодавства, яке регулює це питання. З урахуванням загроз об'єктам та можливостей реалізації пам'яткоохоронних заходів, об'єкти культурної спадщини поділено на чотири групи:

- пам'ятки, які знаходяться на території тимчасово окупованого (анексованого) Криму;
- об'єкти, які локалізовані в районах тимчасово непідконтрольних Луганської та Донецької областей;
- об'єкти, що знаходяться у зоні безпосередніх бойових дій;
- пам'ятки, які знаходяться на неохопленій бойовими діями території [46, с. 160].

Цей поділ є досить умовним, адже на сьогодні в Україні не існує жодного безпечного місця і наведена класифікація аргументована лише визначенням рівня ймовірної небезпеки, потенційним рівнем нанесеної шкоди та можливістю держави реагувати на завдані збитки.

На території окупованого Кримського півострова налічується приблизно 4 тис. об'єктів культурної спадщини України, серед яких найвпізнаванішими є Херсонес Таврійський, розташований у Севастополі, ханський палай у Бахчисараї, гірські міста-фортеці Ексі-Кермен, Киз-Кермен, Чуфут-Кале,

Мангуп. Нехтуючи нормами міжнародного права, після окупації влада ворожої держави поширила власну нормативно-правову базу на підконтрольні території, яка дозволила включити об'єкти української культури до так званого правового поля рф. На даному етапі розвитку подій єдиним можливим варіантом розвитку подій для України є моніторинг та детальна фіксація стану пам'яток на території Криму. Варто зазначити, що інформація надходить з відкритих джерел на території самого півострова також від Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій та багаточисленних громадських організацій, які займаються схожою чи сумісною діяльністю.

10 вересня 2021 р. у доповіді ЮНЕСКО «Про спостереження за ситуацією в Автономній Республіці Крим для 212-й сесії Виконавчої ради організації» було охарактеризовано стан проблеми. Артефакти, які перебували на території Криму, перевозяться до росії без належних заходів збереження та дозволів з боку України, як того вимагає міжнародне право – для демонстрацій на виставках, що присвячуються культурній спадщині росії. Проводяться незаконні та несанкціоновані археологічні розкопки; знайдені артефакти вивозяться до рф або потрапляють на чорний ринок. Давнє місто Херсонес, яке є українським об'єктом світової спадщини зазнає непоправної шкоди через некоректне використання для організації і проведення релігійних і розважальних заходів на його території. Під час будівництва автотраси «Таврида» було знищено низку мусульманських поховань. Реставрація включеного до попереднього списку ЮНЕСКО Бахчисарайського палацу кримських ханів носить деструктивний характер та наносить йому значну шкоду [57, с. 6–7].

Значно менше інформації надходить про стан збереження об'єктів культурної спадщини, розташованих на території тимчасово непідконтрольних Донецької та Луганської областей. Відомо про значну шкоду, нанесену пам'яткам історії та археології. У Донецьку розграбовано музей Другої світової війни. Внаслідок обстрілів знищено меморіальний комплекс «Савур – Могила» [15].

Загалом станом на 24 серпня 2022 р. Міністерство культури та інформаційної політики зафіксувало 492 епізоди воєнних злочинів росії, пов'язаних з об'єктами культурної спадщини. Зокрема, знищено або пошкоджено 166 культових споруд, 52 пам'ятники, 35 музеїв і заповідників, 45 бібліотек, 73 театри, кінотеатри та будинки культури [36], серед яких є й пам'ятки воєнної історії ХХ ст.

Таким чином, збереження пам'яток воєнної історії включає в себе їх фізичний захист від руйнування, а також підтримку у належному стані, що потребує застосування сучасних методів реставрації та консервації. Дані процеси вимагають не лише фінансових ресурсів, але й професійної компетенції реставраторів, істориків та архітекторів. Використання новітніх технологій у реставраційних роботах дозволяє зберегти автентичність пам'яток і водночас адаптувати їх для сучасного використання.

Успішний перебіг реставрації та загалом збереження пам'яток воєнної історії можливий завдяки тісній співпраці державних інституцій, наукових установ, громадських організацій та приватного сектора. Така кооперація забезпечує комплексний підхід до збереження культурної спадщини, що є необхідним для підтримки історичної тяглості та національної самосвідомості.

РОЗДІЛ 3

ВКЛЮЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК ВОЄННОЇ ІСТОРІЇ У ТУРИСТИЧНУ ІНДУСТРІЮ УКРАЇНИ

Пам'яткоохоронна діяльність, об'єктом якої виступають пам'ятки воєнної історії ХХ ст., включає не лише збереження цих важливих свідків минулого, але й їх активну популяризацію. Актуалізація досліджуваної групи пам'яток покликана привернути до них увагу якнайширшого кола осіб, включення їх у комплексну систему формування національної пам'яті.

У світі сформувалися різноманітні форми популяризації об'єктів воєнної історії. Розв'язанню означеного завдання сприяє публікаційна діяльність, підготовка та представлення відеоматеріалів, робота історичних музеїв та заходи щодо музеєфікації пам'яток. Важливе місце у цьому процесі посідає включення пам'яток воєнної історії у галузь культурного туризму, зокрема його виду – воєнного туризму.

У світі тематика мілітарі або воєнного туризму стає все популярнішою та досить динамічно розвивається. На початковому етапі такий вид туризму набув широкої популярності переважно за кордоном, а також вже переріс в прибуткову сферу туризму. Останні роки демонструють тенденцію і до більш активного розвитку воєнного туризму в Україні.

У дослідженнях туристичної галузі вчені досі не дійшли єдиного підходу до визначення поняття «воєнний туризм», його класифікації, підвидів, визначення ресурсного потенціалу, який повинен стати основою у процесі його забезпечення.

Так, Д. Вентер у своїх працях мілітарний туризм розглядає як «туризм військової спадщини» (military heritage tourism) – тобто, це подорожі, дослідження чи просто участь у відвідуванні об'єктів воєнної спадщини чи військових заходів, які мають особисте історичне значення, розголос чи інтерес для відвідувача, при цьому вони не передбачають системи винагород для учасників заходів [56].

Дослідники М. Храсовські та К Ноерес стверджують, що це відпочинок, який має військове підґрунтя. Автори виділяють дві складові цього виду туризму: перша – все, що стосується військового обладнання і може розглядатися як підвид пригодницького туризму; друга – концентрація саме на історичних подіях, функціонування як освітній сегмент туризму загалом [55].

Досить лаконічним є визначення А Мельника. Він характеризує військовий туризм як різновид туризму, метою якого є відвідування місцевостей, які пов'язані з військовими та воєнними діями [34].

Такі науковці як В. Кушнар'єв та О. Поліщук із військовим туризмом ототожнюють саме мілітарі-туризм і характеризують його як частину спеціалізованого туризму, який включає в себе елементи розважального, екстремального, пригодницького та пізнавального туризму. Окрім того за такою характеристикою воєнний туризм повинен включати в себе продукти, які мають відношення до військового обладнання та знання і розуміння перебігу історичних подій. Також дослідники склали власну класифікацію, в якій виокремлюють підвиди військового туризму:

– військово-пізнавальний туризм – відвідування музеїв та виставок на військову тематику, оборонних споруд, пам'ятників, військових меморіалів і поховань, переобладнаних в музеї військових об'єктів;

– військово-пригодницький туризм: купівля путівки або туру, що має у комплексі всі послуги щодо забезпечення активного відпочинку з використанням військової техніки та спорядження, відвідування територій та споруд історичних бойових дій, морських бойових кораблів, підводних човнів, участь у військових навчаннях та маневрах, тур з визначеним терміном проживання в армії;

– військово-історичні реконструкції бойових дій (військово-подієвий туризм): відвідування масштабних реконструкцій історичних битв. Сучасна військова реконструкція поєднує історію, тактику бою, різноманітні мілітарні науки, скульптуру, кравецьке ремесло та багато ін. [27].

Д. Каднічанський та Н. Каднічанська у своїй праці визначають пріоритетним об'єктом розвитку даного виду туризму безпосередньо війну та її наслідки, тому і туризм пов'язаний з такими подіями повинен мати більший спектр ресурсного забезпечення та поповнюватися об'єктами з більш різноманітних джерел. Дослідники пропонують розуміти подібну градацію так: загальний вид туризму, пов'язаний з відвідуванням воєнно-історичних та військових об'єктів, називати мілітарним (воєнним) туризмом. А мілітарний (воєнний) туризм розподілити ще на три групи (військово-історичний, військово-пригодницький та військово-подієвий) [23].

М. Кляп вважає, що воєнний туризм (або військовий туризм, мілітарі-туризм, зброярський туризм) є підвидом туризму, який ставить за мету відвідування місцевостей, пов'язаних із воєнними діями [29, с. 205]. Безпосередньою складовою даного виду туризму є пам'ятки воєнної історії, які виступають одними з головних об'єктів показу в контексті поточного напрямку туристичної діяльності.

На думку Р. Добрянського, «пам'ятка воєнної історії слугує інструментом зустрічі з моторошним минулим народу. Це не просто об'єкт який включено до туристичного маршруту, який в свою чергу надає можливість активно провести час, при цьому використовуючи військове спорядження, а насамперед це пам'ятка, метою демонстрації якої є глибоке осмислення подій минулого під час відвідування місць трагічних подій» [19, с. 273].

О. Бадрей у роботі, яка стосується перспектив розвитку мілітарі туризму, як одного з напрямів екстремального туризму пропонує таке визначення: «Пам'ятка воєнної історії – це об'єкт підпорядкований до одного з видів екстремального туризму, що характеризується відвідуванням природних або штучно створених людством об'єктів на території яких певний час велися бойові дії. Тури, які включають в себе подібні об'єкти тісно пов'язані з прямою небезпекою для туриста, під час яких необхідна повна мобілізація фізичних

сил та психологічних резервів організму. Результатом є отримання позитивних емоцій та незабутніх вражень» [3, с. 13].

Досліджувані об'єкти передають історію місць боїв усім зацікавленим, а також ветеранам і родичам загиблих воїнів. Це відвідини вже існуючих та історичних військових об'єктів, діючих або законсервованих полігонів, катання на військовій техніці, стрільба зі зброї в тирах чи на спеціалізованих полігонах, добровільна участь у військових навчаннях та маневрах, перебування на подібних заходах в якості глядачів, також окремі об'єкти включені в тури для відвідування військових концтаборів та в'язниць [21, с. 267].

З наведених визначень видно, що військовий туризм включає два аспекти. З одного боку туристичний продукт покликаний задовольнити зацікавлення туриста у осмисленні історії шляхом відвідування місць відомих битв, меморіалів, пам'ятників, музейних об'єктів та ін. Тобто, головною метою є прагнення дослідити власну історію та загалом історію нації. З іншого боку продукт включає в себе елементи дозвілля для людей, які цікавляться військовою технікою, атрибутикою, військовою культурою. Туристичний продукт, який буде запропоновано з урахуванням даного підходу буде включати в себе дії, пов'язані саме з безпосереднім використанням військового інвентарю.

Отже, пам'ятка воєнної історії є об'єктом, який забезпечує можливість вшанувати пам'яті полеглих, з іншого – можливість саморозвитку, формування практичних вмінь і навичок [55, с. 461–462].

Загалом воєнний туризм прийнято поділяти на такі підвиди:

а) військово-історичний туризм (відвідування місць історичних битв та музеїв, а також сучасних «гарячих» точок);

б) зброярський туризм (стрільба з різних видів зброї, стрітбол чи пейнтбол, відвідування магазинів вогнепальної та холодної зброї);

в) мілітарі-туризм (життя в армійських умовах і участь у програмах військової підготовки, скаутинг, відвідання різних об'єктів і полігонів,

катання на військовій техніці, польоти на військових літаках і гвинтокрилах, танкові тури);

г) військово-історичні фестивалі та реконструкції (відвідування та участь у реконструкціях історичних битв та військових подій певного періоду) [25, с. 334].

Метою просування в суспільстві воєнного туризму є вшанування пам'яті всіх постраждалих та демонстрація наслідків жорстокості такого явища як війна. Крім того свою роль грає фактор формування особистості, яка в майбутньому буде наділена громадянською позицією, відповідальністю, самосвідомістю, наявністю духовних цінностей і патріотичними почуттями. Такі місця стають частиною виховного процесу та просувають у суспільстві суспільні наративи через залучення до відвідин об'єктів воєнної історії людей різних вікових категорій.

Якщо врахувати туристичний потенціал даного виду пам'яток, то їх можна назвати досить перспективними зокрема і через достатню матеріальну базу, яка поповнюється з кожним днем сучасної гібридної війни проти України. Сучасні події неабияк сприяють популярності саме об'єктів воєнної історії. В майбутньому це призведе до збільшення рівня зацікавленості і прогнозує тенденцію збільшення кількості туристів, які будуть мати потребу в перегляді саме пам'яток воєнної історії України.

На сьогодні туристична індустрія одна з провідних галузей світової економіки, адже розвиток і просування туристичного продукту, частиною якого власне і є пам'ятки воєнної історії, приносить до бюджету країни значні кошти. Паралельно з просуванням самого туристичного продукту повинні розвиватися і суміжні галузі, такі як готельно-ресторанний бізнес, транспортна інфраструктура, розважальна галузь. Варто заздалегідь і досить детально аналізувати ринки споживання та розуміти потреби потенційних туристів, адже вдала рекламна промоція – це вже завершальний етап формування туристичного продукту.

Варто звертати увагу на рівень збереженості пам'ятки, віддаленість від популярних автомагістралей та великих доріг, розвиток туристичної інфраструктури поряд з об'єктом (наявність гігієнічних зручностей, закладів харчування, магазинів, готелів чи мотелів у доступному радіусі). Наявність додаткових туристичних послуг також стане значною перевагою у процесі популяризації та просування об'єктів. До таких послуг варто віднести можливість організації фотосесій на даній території, загалом тимчасової оренди території об'єкта для різних цілей, додаткову плату за відео та фотофіксацію професійними пристроями. Всі ці чинники змушують потенційного туриста звернути увагу саме на пропонований об'єкт через його цікаву промоцію у всіх можливих джерелах.

Для більш детального розуміння перспектив залучення пам'ятки до загальнокультурного простору варто знати та розуміти хронологічні межі і періоди, за якими можна її охарактеризувати. А враховуючи особливості історичного процесу на українських землях, чий території неодноразово перебували під владою інших країн, варто співвідносити хронологічні межі не лише з даними вітчизняних дослідників поточного питання, а і з напрацюваннями науковців сусідніх держав.

Зважаючи на те, що дослідження охоплює ХХ ст., то пам'ятки згруповано з урахуванням найбільш масштабних подій, які відбувалися упродовж сторіччя.

Перша група пам'яток пов'язана з подіями Першої світової війни. Саме даний воєнний конфлікт став першим масштабним збройним зіткненням, в якому брали участь велика кількість країн світу одночасно. Битви Першої світової війни не можна охарактеризувати, як стрімкі та швидкі сутички, вони радше переростали у затяжні окопні протистояння, які залишили по собі безліч об'єктів, які сьогодні можна віднести до даного типу пам'яток. Найчисельнішим типом об'єктів даного періоду є ДОТи та ДЗОТи, які можна виявити майже в кожній області України.

На Волині, зокрема, у названий період через Шацьке приозер'я проходила фронтова смуга, завдяки якій у лісі за 2 км на південний захід від села Острів'я та за 500 м на схід від берега Пулемецького озера з'явився оборонний ДОТ. Якщо говорити про вже наявну інфраструктуру біля об'єкту, то південніше на 50 м проходить лісова дорога, яка перебуває в хорошому стані. Сама споруда розташовується на невеликому підвищенні та має висоту близько 2 м, а ширину 5х3 м. Так як територія очищена від дерев, ДОТ можна огляну з усіх боків, також є можливість оглянути будівлю з середини. Значною його перевагою є розташування на шляху екологічної стежки «Три озера». Для більш детального розуміння історії споруди біля неї встановлено інформаційні стенди, в яких розповідається і про «ДОТа – близнюка», що знаходиться у сусідньому селі Адамчуки [6]. Так як Устилуг на той момент вважався прикордонним містечком, то майже по всій лінії українсько-польського кордону видно оборонні ДОТи, які несуть в собі згадки про трагічні події Першої світової війни.

Місця археологічних досліджень на територіях, де відбувалися найбільш визначні битви, теж відносять до воєнних пам'яток. Вивченню таких місць була присвячена експедиція «Червищанський плацдарм» (дослідження місць Брусиловського прориву, подій липня 1917 р. – квітня 1918 р. на річці Стохід). Експедиція працювала в декількох напрямках – на лівому і правому березі Стохода в Олениному, Тоболах, Рудці Червинській та Заріці біля Любешова, адже була необхідність перевірити інформацію про поховання та обстежити створені у 1920-х рр. меморіали. За переказами місцевих старожилів та краєзнавців, у с. Заріка розташовувалося два пагорби з похованнями козаків із загону полковника корейського походження Кім Ін Шу. Проте під час розрізу пагорбів пошуковцями останків виявлено не було. Дослідження було продовжено у сусідньому с. Буцинь та Оленине. Проте, за спогадами мешканців, з одного з сіл кісткові рештки були перенесені у 1920-х рр., ймовірно на міжнародний меморіал у с. Тоболи. На обійсті будинку Олени Приходько в с. Оленине виявили та ексгумували останки шістьох німецьких

солдатів. Там же в лісі існує впорядкований місцевою владою меморіал німецьких воїнів, куди було перепоховано виявлені останки. У селі Рудка учасники планували провести дослідження та ексгумацію на знищеному «збірному» похованні, проте місцеві лісники до того часу вже упорядкували поховання та встановили хрест разом з інформаційною табличкою. Поховання отримало статус пам'ятки і тому ексгумація не проводилась. У с. Тоболи в урочищі «Дубиський бір» було виявлено знищений меморіал німецьких солдатів, який потребує додаткового захисту з боку держави та органів місцевого самоврядування [17].

Майже від початку війни Волинь була в епіцентрі подій через своє географічне розташування, тому доречно згадати ще про одну місцевість, яка постраждала від війни – Цуманську пущу. Стабілізація фронту спонукала австро-угорське та російське командування до створення оборонних рубежів та фортифікаційних споруд по всій лінії протистояння. Інколи оборонні рубежі простягалися на 5–9 км в глибину урочища. Оборона складалася з двох – трьох ліній суцільних окопів, з'єднаних між собою. На лініях оборони облаштовувались бійниці. Поряд з окопами було створено мережу дротяних загороджень, підступи до яких були заміновані. На окремих ділянках крізь дротяну загорожу пропускався електричний струм високої напруги. Великі площі добре збережених укріплень, траншей та фортифікаційних споруд Першої світової можна і зараз можна побачити на території Ківерцівського національного природного парку «Цуманська пуща» та на прилеглих до нього територіях. (На території Цуманської пущі з російського боку стояла 8-а армія О. Каледіна (225 тис. бійців та 775 гармат), їй протистояла австро-угорська армія ерц-герцога Йосифа-Фердинанда (147 тис. бійців та 575 гармат)) [28].

Місця масових поховань також є однією з найпоширеніших груп об'єктів воєнних пам'яток. Для прикладу, можна назвати польське кладовище у м. Ковель. Воно розташоване у південній частині міста та є частиною більшого поховального комплексу. Взагалі на території кладовища поховані бійці часів Першої світової війни, військовополонені німці, партизани, а

окремою відгородженою частиною, існує польське поховання солдатів, які брали участь у боях під Ковелем у 1918 р. Місцеві жителі відрізняють цю частину меморіалу за формою надгробних плит, наявністю білих хрестів, виділених стрічкою в традиційних кольорах прапора Польщі. Дорога до даного поховання проходить від центру міста через вулицю Незалежності, якою курсує достатня кількість громадського транспорту для зручності пересування туристів. Саме кладовище є доглянутим та цілком придатним для відвідування з метою вшанування пам'яті всіх полеглих громадян, які там поховані [29].

Марсове поле у Львові, яке сьогодні стало останнім притулком сучасних борців за свободу України, одночасно є і похованням часів Першої світової війни. У 2023 р. почали ексгумацію захоронень даного періоду. За даними дослідників, у верхній частині огороженої території присутні захоронення часів Першої світової війни, а в нижній – післявоєнного періоду. Як наголосив керівник Меморіально-пошукового центру «Доля» С. Шеремета, в архівних матеріалах вказано на наявність поховань австро-угорської армії, проте у 1950-х рр. радянська влада проводила додаткові поховання. Попередньо вони належать військовим НКВД, які загинули в боях з УПА. Усі знайдені поховання Першої світової війни планують перенести на поля № 84 та 85 для майбутньої побудови меморіального комплексу, а міжвоєнні поховання будуть зберігатися в спеціальній депозитарії до моменту прийняття відповідних рішень щодо них. Також планується використання автентичних бетонних хрестів у майбутньому меморіалі, а для його будівництва буде оголошено архітектурний конкурс [53]. У перспективі даний меморіал стане місцем вшанування пам'яті полеглих воїнів часів Першої світової війни та доповнить собою ландшафт вже існуючих меморіальних комплексів Марсового поля.

Саме Марсове поле також є складним меморіальним комплексом, на території якого розташовані поховання різних періодів. Раніше там був розташований військовий цвинтар воїнів австрійської армії та союзників, які

загинули у Першій світовій війні. До 1927 р. на полі розташовувалося майже 5 тис. окремих могил. У 1946–1947 рр. відбулася ексгумація тіл, на вивільненому місці облаштували кладовище для солдатів СРСР та працівників НКВД. У 1970-х рр. на Марсовому полі створили меморіал та перепоховали жертв радянського терору із Замарстинівської в'язниці [56].

Спільним проєктом України та Польщі у 2016 р. стало дослідження та впорядкування меморіалу вояків Першої світової війни на Червищанському плацдармі поблизу села Нові Червища. Лісівники Новочервищанського лісництва Маневицького лісового господарства провели очищення території, де у 1916 р. була застосована хімічна зброя. На думку археологів, у цих місцях існують санітарні поховання та шість братських могил, де поховано до трьох тисяч воїнів, серед яких росіяни, австрійці та багато українців [22].

Міжвоєнний період також має достатній перелік об'єктів, які можна віднести до воєнних пам'яток. Польську оборонну лінію «Полісся» корпусу охорони прикордоння зводили впродовж 1928–1939 рр. на територіях Західної частини України та Заходу білорусі. За функціональним призначенням вона існувала для захисту від ймовірного нападу з боку Радянського Союзу. Залізобетонні споруди могли витримувати прямі попадання снарядів калібром 155 мм. Роботи проводились за спеціальною технологією із високоякісного бетону та щільно встановленої арматури. Товщина фундаменту була від 75 см до 1 м, стін – 125 см, а стелі – 1 м. Спеціально викладене каміння не дозволяло снарядам проникати в землю поблизу стін споруди. Стінка напроти входу до споруди забезпечувала захист гарнізону від уламків снарядів. На дахах ДОТів було вмонтовано броньовані ковпаки для спостереження. Проводилась гідроізоляція і маскування споруд. Група із кількох поряд розташованих ДОТів мала назву «цитадель». Між собою ДОТи цитаделі були пов'язані підземними ходами та бетонованими коридорами [23]. Якщо порівнювати оборонні споруди більш раннього проміжку і вище згадану, то можна прослідкувати, як перебіг світової війни вплинув на розвиток технологій

будівництва та загалом на військову науку, адже досвід ведення масштабних бойових дій допоміг вдосконалити такі типи споруд.

У міжвоєнний період було збудовано і Київський укріпрайон, який вважається найпотужнішим у «Лінії Сталіна». У 1929–1933 рр. на місці давніх скіфських укріплень (валів) було споруджено понад 200 ДОТів. Для зміцнення оборони Київ також було з усіх сторін оточено мережами доріг та комунікацій, штучними ставками. На той час для побудови такої кількості споруд задіяли десятки тисяч людей [41].

Поблизу селища Білогородка над Ірпенем на початку 1930-х рр. було споруджено потужні ДОТи Київського укріпрайону, а 11–13 липня 1941 р. вони зустріли перші бої трагічної оборони Києва [41].

Чимало об'єктів воєнної історії стосуються кровопролитної Другої світової війни. Наприклад, на всій території Волинської області розміщена велика кількість ДОТів та ДЗОТів. У Володимирському районі до сьогодні збереглося близько 14 таких споруд. Дану сукупність пам'яток називають «лінією Молотова». Зводилися вони протягом 1939–1941 рр. для укріплення прикордонної зони. На сьогодні вони не мають чітко визначеної форми власності, тому місцева громада досі не може вирішити їхню долю. Тому об'єкти стоять пустою, хоча мають досить значний туристичний потенціал та вигідне географічне розташування, зокрема для включення в міжнародні туристичні маршрути.

Перед проведенням Євро–2012 один з об'єктів біля Устилуга планувалося перетворити на туристичний, зорієнтований на іноземців, проте вище згадана проблема права власності завадила втіленню в життя планів громади щодо даних пам'яток [17]. Було розроблено план організації інтерактивного музею Другої світової війни в ДЗОТі. Орієнтуючись на закордонний досвід та вже існуючі музеї такого типу планувалося зробити його більш високотехнологічним та сучасним, використати велику кількість супроводжуючої апаратури (екрани, колонки, деякі технології 3D моделювання) та пристроїв для налагодження потрібного освітлення,

температури, регуляції повітря в приміщенні. Для втілення в життя проєкту планувалося залучити спеціалістів з Києва, які вже мали досвід організації подібних музеїв. Планувалося також облаштування рекреаційної зони навколо самого музею [27]. Дана ініціатива була інноваційною, адже, зазвичай, будівлі такого типу часто перебувають у стані занепаду та стоять пустою. На жаль, проблеми з правом власності створили значні перешкоди в облаштуванні музею та зменшили громадську зацікавленість в розвитку власного регіону за рахунок вже наявних на його території пам'яток воєнної історії краю.

Найбільша кількість збережених на Київщині пам'яток присвячена саме Другій світовій війні. Майже у кожному поселенні є хоч невеликий воєнний меморіал, адже до теперішнього часу майже щороку відбуваються перезахоронення знайдених останків воїнів, які загинули під час даного збройного конфлікту. Серед таких відомих пам'яток можна виділити так званий Пояс Слави Києва, або іншими словами Київський укріпрайон (1929–1941 рр.), на місці якого силами громадськості, спільно з місцевою владою, вдалося створити декілька пам'ятних меморіалів. Так, у Віті Поштової на Одеському шосе та у Романівці біля Ірпеня три ДОТи було перетворено на невеличкі музеї. У селах Круглик, Кременище, Ходосіївка на південь від Києва та Мостище на околиці Гостомеля кілька ДОТів оформлено як меморіали, доступні для огляду усім бажаючим. У лісі Конча-Засна приблизно з 2000 р. існує ще один народний меморіал, де пошуковцями перезахоронено останки близько 800 воїнів [41].

Існують і туристичні маршрути, які включають в себе пам'ятки воєнної історії. Чудовим прикладом є одноденний маршрут Київською областю під назвою «Марафон забутих надій». Варто наголосити, що даний маршрут було розроблено в якості випускного іспиту учасником школи гідів «Всюдихід». До маршруту входять такі локації: Київський укріплений район (КиУР) – комплекс укріплених споруд, довготривалих і польових укріплень, інженерних загороджень в Київській області, споруджений для оборони тогочасного кордону СРСР в період з 1929 до 1941 ро.; довготривала вогнева

точка (ДОТ) – як окрема мала фортифікаційна форма, притаманна періоду ХХ ст.; капвей – український проєкт залізничного електротранспорту, що рухається естакадами, розроблений спеціально для пересування в щільно заселених регіонах [33].

У зв'язку з повномасштабною війною на території нашої держави маршрут не є актуальним, адже пролягає через ліси, які на закриті для пересування цивільного населення. Також частина маршруту пролягає через ліс в сторону Мощуна. Дана місцевість на початку повномасштабного вторгнення стала територією активних бойових дій, тому на даний час є небезпечною для туристичної діяльності.

Щодо відбору пам'яток для включення до туристичних маршрутів, то серед найважливіших варто назвати критерій історичної цінності, яку несуть об'єкти. У більшості випадків їх слід розглядати не як форму показу певних подій, а як матеріальне першоджерело історичної пам'яті. Автентичність пам'ятки також слід віднести до основних критеріїв оцінки. Адже це здатність об'єкту зберігати свою первинну форму та матеріально-технічну структуру, історичні нашарування, а також навколишні ландшафти та вплив пам'ятки на їхню зміну. Принципове та важливе значення має також і чинник наукової цінності, адже пам'ятки розглядаються в першу чергу як джерело перевіреної та достовірної інформації про визначні події та персоналій. Даний критерій акцентує увагу на цінності об'єктів для наукового середовища, їх синхронність у часовому просторі, рівень збереженості та рекреаційний потенціал.

Отже, пам'ятки воєнної історії ХХ ст. на території України є досить чисельними та різноманітними, мають значний потенціал для зацікавлення туристів, адже здатні передавати атмосферу буремного століття, яке ознаменувалося двома світовими війнами та лишило по собі безліч нагадувань про події та поховання загиблих воїнів.

Пам'ятки воєнної історії України набувають значної привабливості з кількох причин. По-перше, вони є важливими об'єктами культурної спадщини, що відображають складні та героїчні періоди в історії країни.

Відвідування таких місць, як меморіали, музеї та фортеці, дозволяє глибше зрозуміти історичні події та шанувати пам'ять про тих, хто боровся за свободу і незалежність України.

По-друге, ці пам'ятки є цінними з точки зору освіти і виховання. Вони сприяють патріотичному вихованню молоді, формуванню національної самосвідомості та розумінню важливості збереження миру.

По-третє, туристична привабливість воєнних пам'яток стимулює розвиток місцевої економіки. Збільшення кількості відвідувачів сприяє розвитку інфраструктури, створенню нових робочих місць та підвищенню доходів місцевих громад.

Пам'ятки воєнної історії України ХХ ст. мають значний потенціал для розвитку туризму, тому їх актуалізація сприятиме формуванню нових маршрутів, збільшенню кількості туристів.

ВИСНОВКИ

Зібраний, систематизований і проаналізований у кваліфікаційній роботі матеріал дозволяє зробити такі висновки та узагальнення.

Пам'ятки воєнної історії є однією із найчисельніших груп пам'яток в Україні. Поняття «пам'ятка воєнної історії» за своїм тлумаченням не уніфіковане у науковій літературі. До його змісту звертаються вітчизняні вчені В. Горбик та Г. Денисенко. До досліджуваної групи об'єктів науковці відносять будинки, споруди, поховання та некрополі, місця масових поховань загиблих військовослужбовців, місця бойових дій, місця загибелі бойових кораблів, морських, річкових суден, визначні місця, пов'язані з важливими історичними подіями.

У вітчизняній історіографії розроблено та використовуються класифікації пам'яток воєнної історії за хронологічним, географічним, функціональним критеріями. Класифікація пам'яток воєнної історії, які всебічно відображають воєнну історію України, ХХ ст. зокрема, і охоплюють усі пам'ятні місця й об'єкти воєнної історії, розроблена при підготовці багатотомного «Зводу пам'яток історії та культури України».

Хронологічна класифікація дозволяє прослідкувати еволюцію військової архітектури та меморіальних практик, географічна класифікація сприяє розумінню регіонального представництва названих об'єктів, функціональна класифікація визначає різноманітність видів і типів пам'яток воєнної історії ХХ ст.

Серед пам'яток воєнної історії ХХ ст. найбільш представницькою є група, пов'язана із подіями Першої та Другої світових воєн, міжвоєнний періодом. Це в першу чергу ДОТи та ДЗОТи. Особливе місце серед пам'яток воєнної історії посідають пам'ятні знаки.

Пам'ятки воєнної історії зазвичай не існують самостійно, а входять до комплексів (історія та археологія, історія та архітектура в поєднанні з

мистецтвом та ін.). Більшість названих пам'яток відносяться до двох або більшої кількості груп об'єктів культурної спадщини.

Оцінка цінності пам'яток воєнної історії ХХ ст. базується на низці критеріїв: хронологічний період, рівень суспільного значення закладеної в об'єкті історичної інформації, автентичність та наукове значення, екологічний. Для набуття статусу пам'ятки історико-культурні об'єкти воєнної історії ХХ ст. повинні зберегти той вигляд, який мали під час історичної події.

Усі об'єкти культурної спадщини, воєнної історії ХХ ст. зокрема, охороняються державою відповідно до норм Закону України «Про охорону культурної спадщини». Збереження та реставрація названих пам'яток є важливою складовою державних пам'яткоохоронних заходів. Однак проблема збереження спадщини в Україні продовжує залишатися актуальною.

Збереження пам'яток забезпечує запобігання потенційному руйнуванню об'єктів від агресивних зовнішніх чинників. Реставрація передбачає комплекс науково обґрунтованих заходів щодо укріплення фізичного стану, відновлення втрачених чи пошкоджених елементів об'єкта, а також розкриття його найбільш характерних ознак.

При розв'язанні проблем збереження і реставрації пам'яток воєнної історії попередньо беруться до уваги поточний технічний стан об'єкта, уже проведені реставраційні і консерваційні заходи, сучасний спосіб використання споруди. У реставраційних роботах важливим є науковий, систематизований підхід до здійснюваних процесів та взаємозв'язок між реставрацією, яка є технічною складовою, та історико-архітектурною пам'яткою. При проведенні реставраційних робіт рекомендовано дотримуватись декількох етапів, пов'язаних із проведенням дослідження та підготовкою документації, фотодокументацією, археологічним дослідженням, неінвазивними методами досліджень, фізичним аналізом матеріалів, моніторингом довкілля, експертною оцінкою.

Окрім збереження і реставрації складовою пам'яткоохоронної діяльності, об'єктом якої виступають пам'ятки воєнної історії ХХ ст., є їх активна популяризація. Актуалізація досліджуваної групи пам'яток покликана привернути до них увагу якнайширшого кола громадськості, включити їх у комплексну систему формування національної пам'яті, патріотичного виховання.

Формами актуалізації пам'яток воєнної історії України ХХ ст. виступають публікаційна діяльність, підготовка та представлення відеоматеріалів, робота історичних музеїв та заходи щодо музеєфікації пам'яток. Популяризації досліджуваної групи пам'яток сприяє також їх включення у галузь культурного туризму, зокрема його виду – військового туризму.

Військовий (воєнний, мілітарний, зброярський, мілітарі-туризм, *military heritage tourism*) туризм характеризується дослідниками як подорожі, відвідування об'єктів воєнної спадщини. В сучасних умовах вже сформувалися окремі підвиди воєнного туризму, класифікації яких не є уніфікованими в науковій літературі.

Чимало об'єктів воєнної історії ХХ ст. відвідуються сьогодні туристами (оборонний ДОТ, Червищанський плацдарм лінії оборони у Цуманській пущі Волинська обл.; Марсове поле Львівська обл.; Польська оборонна лінія «Полісся»; Київський укріпрайон та ін.). Разом з тим існує потреба у подальшому виявленні, дослідженні та використанні означеної групи об'єктів для розвитку культурного туризму в Україні.

Пам'ятки воєнної історії ХХ ст. на території України через свою кількісну характеристику та різноманітність у перспективі можуть активно використовуватися для формування нових туристичних маршрутів, DESTИНАЦІЙ, реалізації екскурсійної діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрійчук Т. Включення пам'яток воєнної історії Волині у систему культурного туризму. *Матеріали XVIII Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень»* (14–15 травня 2024 р.). Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки, 2024. С. 501–503.
2. Андрійчук Т. Підходи до збереження та реставрації пам'яток воєнної історії. *Матеріали CXLII Міжнародної науково-практичної конференції «Весняні наукові читання – 2024»*. Дніпро, 2024. С. 307–309.
3. Бадрей О. Мілітарі-туризм як перспективний напрямок розвитку екстремального туризму в Україні. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні проблеми розвитку освіти в сфері туризму, фізичної культури та спорту»*. Частина 1. Хмельницький, 2024. С. 13–15.
4. Бевз М., Лукомський Ю. До проблеми застосування сучасних методів у дослідженні архітектурно- археологічних містобудівних комплексів (на прикладі території Національного заповідника «Давній Галич»). *Сучасні проблеми Архітектури та Містобудування*, Львів, 2022. Вип. 63. С. 3–17.
5. Будівництво Новоград-Волинського укріпленого району. URL: <https://zwiahel.info/museum/room10/1> (дата звернення: 02.06.2024).
6. Винниченко І. Відпочинок у стилі «мілітарі». *Урядовий кур'єр*. 2010. 2 квітня. С. 19.
7. Винниченко І. Чому не можна ввійти до «Хегевальда»? URL: <http://ukurier.gov.ua/uk/articles/chomu-ne-mozhna-vvijti-do-hegevalda/> (дата звернення 06.03.2024).
8. Воєнна історія. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-5935-5/12.pdf> (дата звернення: 12.02.2024).
9. Волинь туристична. ДОТи. URL: <https://volyntravel.com.ua/the-twentieth-century-heroic-struggle/pillboxes.html> (дата звернення: 02.06.2024).

10. Гаврилюк О. Збереження пам'яток воєнної історії на західноукраїнських землях у міжвоєнний період: політичний аспект, зміст, результати. *Чорноморський літопис*. Миколаїв. 2010. Вип. 2. С. 58–63.

11. Гаврилюк С. В. Заходи з вивчення та збереження військових некрополів у Волинській області (1991–2021 рр.). *Краєзнавство рідного краю: історія та сьогодення* : матеріали регіональної науково-краєзнавчої конференції (Житомир, 25 листопада 2022 р.). Вип. 63. Науковий збірник «Велика Волинь» : праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині, Житомирської обласної організації НСКУ / упоряд. П. С. Скавронський. Бердичів : ФОП Мельник М. В., 2022. С. 264–273.

12. Гаврилюк С., Гаврилюк О. Пам'яткоохоронні програми в Україні у 1991–2021 рр.: зміст та реалізація. *Літопис Волині*. Всеукраїнський науковий часопис. 2022. Число 26. С. 84–90.

13. Горбик В. О., Денисенко Г. Г. «Звід пам'яток історії та культури України» у дослідженні і охороні культурної спадщини: досвід, проблеми, перспективи / Інститут історії України НАН України. Київ, 2012. 192 с.

14. Горбик В. О., Денисенко Г. Г. Висвітлення подій Другої світової війни у «Зводі пам'яток історії та культури України». URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/12161/29-Norbyk.pdf?sequence=1> (дата звернення: 12.02.2024).

15. Громадський простір. URL: <https://www.prostir.ua/?news=kulturna-spadschyna-pid-vplyvom-zbrojnoho-konfliktu-> (дата звернення: 15.05.2024).

16. Данилюк О. Фортифікаційні споруди України. Київ. 2005. 586 с.

17. Демиденко О. Увічнення та збереження історії козацтва в пам'ятках культури України (1945–2005 рр.): автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук. Київ, 2005. 22 с.

18. Денисенко Г. Воєнна історія України в контексті дослідження та збереження культурної спадщини. Київ, 2011. 292 с.

19. Добрянський Р. А. Мілітарі туризм як інноваційний напрямок екстремального та пізнавального туризму. *Збірник наукових праць молодих учених, аспірантів та студентів*. Одеса, 2023. С. 272–274.

20. ДОТи Київського укріпленого району. URL: <https://vandrivka.com.ua/doti-kiyivskogo-ukriplenogo-rajonu/> (дата звернення: 02.06.2024).

21. Заячківська Г. А. Військовий туризм як один з перспективних напрямків післявоєнного розвитку туризму в Україні. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні напрями розвитку економіки, підприємництва, технологій та їх правового забезпечення»*. Львів, 2022. С. 267–269.

22. Здетовецька Н. О., Ковальська О. Є. Адаптація та збереження архітектурної спадщини: питання ефективного використання. *Теорія та практика дизайну*. Київ, 2023. Вип. 27. С. 263–277.

23. Каднічанський Д., Каднічанська Н. Мілітарний туризм: проблематика термінології та класифікації. *Географія, економіка і туризм: національний та міжнародний досвід: матеріали XIV Міжнародної наукової конференції* (Львів, 9 жовтня 2020 р.). Львів, 2020. С. 132–138.

24. Київський укріпрайон: Сталінське метро і ДОТи. URL: <https://velokratia.com.ua/routes/kyuivskyj-ukriprajon/> (дата звернення: 02.06.2024).

25. Кляп М. П., Шандор Ф. Ф. Сучасні різновиди туризму: підручник. Київ: Знання, 2013. 334 с.

26. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) Т. 12. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 312 с.

27. Кушнар'ов В., Поліщук О. Мілітарі-туризм як інноваційний напрямок екстремального та пізнавально-розважального туризму. *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв*. 2018. № 1. С. 107–118.

28. Левикін В. Поховання німецьких військовополонених часів Другої світової війни на території України. Збірка документів. Київ, 2002. 329 с.
29. Лесик О. В. Замки і монастирі України. Львів: Світ, 1993. 176 с.
30. Лесик О. В. Формування закладів відпочинку та туризму в історико-архітектурному середовищі України. Київ: КІБІ, 1993. 287 с.
31. Любіцева О. О., Бабарицька В. К. Туризмознавство: вступ до фаху: підручник. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. 335 с.
32. Ляпа М. М., Пушкарьов Ю. І., Петренко В. М. Довідник командира артилерійського підрозділу. Навчальний посібник. Суми, 2015. 311 с.
33. Марафон забутих надій. URL: <https://www.vездеhod-tour.com.ua/calendar/item/316-marafon-zabutuh-nadiy> (дата звернення: 09.05.2024).
34. Мельник А. Нестандартні види туризму. Особливості функціонування військового туризму. *Краєзнавство, географія, туризм*. 2012. № 16. С. 3–5.
35. Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України / Ін-т історії України НАН України. Київ, 1993. 32 с.
36. МКІП зафіксовано близько 400 воєнних злочинів росіян проти культурної спадщини України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/mkip-zafiksovano-blizko-400-voeyennih-zlochiv-rosiyan-proti-kulturnoyi-spadshchini-ukrayini> (дата звернення: 17.04.2024).
37. Муковський І. Т. Визволення України від німецько-фашистських загарбників: погляд через 60 років. *Сторінки воєнної історії*. Вип. 9, ч. 2. 2005. С. 89–97.
38. Пам'ятки архітектури національного значення. Волинська область. URL: <https://ukrainaincognita.com/derzhavnyi-reestr-nerukhomykh-pam039yatok-ukrainy-2/pamyatky-arkhitektury-natsionalnogo-znachennya-vol> (дата звернення: 13.05.2024).

39. Пам'ятки воєнної історії. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-6003-0/7.pdf> (дата звернення: 12.02.2024).
40. Пам'ятки. Волинська область. URL: https://ua.igotoworld.com/ua/poi_catalog/2910-1-attractions-volyn-oblast.htm (дата звернення: 23.11.2023).
41. Пам'ятки воєнної історії Київщини. URL: <https://dlib.kiev.ua/items/show/766> (дата звернення: 19.05.2024).
42. Петровський В. Функціональна класифікація воєнних пам'яток України. *Історичний журнал*. Київ, 2018. Вип. 22. С. 112–125.
43. Під Києвом селищна громада створює військовий музей про оборону столиці. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/54729/> (дата звернення: 05.06.2024).
44. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 15.04.2015 р. № 1805–III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text> (дата звернення: 15.05. 2024).
45. Про охорону нематеріальної культурної спадщини : Конвенція від 17.10.2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2008. № 16. Ст. 67.
46. Рішняк О. Культурна спадщина у воєнному конфлікті: міжнародний досвід другої половини ХХ – початку ХХІ ст. та українська дійсність. *Український історичний журнал*. 2022. № 4. С. 147–159.
47. Словник професійної термінології для майбутніх фахівців Національної гвардії України. Київ, 2016. 158 с.
48. Словник української мови. Том 11. Київ, 1980. 586 с.
49. Таємниці Новоград-Волинського укріпрайону. URL: <https://patriot.zt.ua/ru/tour/secrets-of-the-bunker.html> (дата звернення: 02.06.2024).
50. Термінологічний словник-довідник з будівництва та архітектури. Львів, 2010. 222 с.
51. Ткаченко І. Географічний аспект пам'яток воєнної історії України. Наукові записки з географії. Харків, 2012. Вип. 14. С. 45–56.

52. У ДЗОТі поблизу в'їзного знака «Устилуг» буде інтерактивний музей. URL: <http://www.volynpost.com/news/187457-u-dzoti-poblyzu-viznogo-znaka-ustylug-bude-interaktyvnyj-muzej-video> (дата звернення: 05.06.2024).

53. У Львові на Марсовому полі ексгумують поховання Першої світової війни. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3688134-u-lvovi-na-marsovomu-poli-eksgumuut-pohovanna-perso-i-svitovoi-vijni.html> (дата звернення: 17.05.2024).

54. Чикайло Ю. І., Стадницька В. А., Волошин І. М. Військово-історичні музеї України як об'єкти військового туризму (на прикладі міста Львова). *Географія та туризм*. 2015. Вип. 32. С. 74–85.

55. Шрамко К. В. Феномен мілітарі-туризму. *Тези 74-ї конференції професорів, викладачів, наукових працівників, аспірантів та студентів університету*. Том 1. Полтава, 2022. С. 461–462.

56. Що можуть побачити туристи в Прибужжі: ДОТи часів Другої світової біля Устилуга. URL: <https://bug.org.ua/news/volodymyr/shho-mozhut-pobachyty-turysty-v-prybuzhzh-i-doty-chasiv-drugoyi-svitovoyi-bilya-ustyluga-689901/> (дата звернення: 02.06.2024).

57. Follow-up to decisions and resolutions adopted by the Executive Board and the General Conference at their previous sessions, part I: Programme issues, E. Follow-up of the situation in the Autonomous Republic of Crimea (Ukraine). Conference: UNESCO. Executive Board, 212h – 2021. P. 6–7.

58. Hrusovsky M., Noeres K. Military tourism. *The Long Tail of Tourism: Holiday Niches and their Impact on Mainstream Tourism*. 2011. P. 87–94.

59. Venter D. Examining military heritage tourism as a niche tourism market in the South African context. *African Journal of Hospitality, Tourism and Leisure*, 2017. Volume 6 (1). P. 53–71.